

Kamil Pawlicki

(Uniwersytet Warszawski,
kamil.pawlicki@uw.edu.pl)
ORCID: 0000-0002-8287-9949

DOI: 10.33896/PorJ.2022.4.8

ŁACIŃSKO-POLSKIE WYDANIA DONATA A POCZĄTKI POLSKIEJ TERMINOLOGII GRAMATYCZNEJ¹

Eliusz Donat (*Aelius Donatus*), słynny rzymski gramatyk tworzący około połowy IV wieku po Chr. i nauczyciel św. Hieronima [Cytowska, Szelest 2006, 291], wywarł wielki wpływ na sposób nauczania języka łacińskiego w Europie, natomiast dwujęzyczne łacińsko-polskie edycje jego gramatyki, wydawane w Polsce od XVI w., miały znaczny wpływ na kształtowanie się polskiej terminologii gramatycznej. W niniejszym artykule omówiona została struktura dwujęzycznych wydań Donata oraz struktura obecnej w nich terminologii gramatycznej; następnie terminologia ta została zestawiona z terminologią obecną w innych XVI-wiecznych gramatykach, ortografiach i słownikach polskich, ze szczególnym uwzględnieniem słownika Bartłomieja z Bydgoszczy. Podstawę rozważań stanowi materiał zawarty w *Słowniku historycznym terminów gramatycznych* (SHTG).²

DONAT W EUROPIE

E. Donat był autorem dwóch podręczników gramatyki: *Ars minor* (*Gramatyka mniejsza*) stanowiła podstawowy wykład gramatyki łacińskiej podany w formie pytań i odpowiedzi, dotyczący ośmiu części mowy; obszerniejsza *Ars maior* (*Gramatyka większa*) była podręcznikiem dla zaawansowanych, zawierającym oprócz gramatyki także przepisy dotyczące retoryki i stylistyki [Stabryła 2002, 455].

Obydwa dzieła rozpowszechniły się w Europie już pod koniec IV wieku [Grafton, Most, Settis 2010, 282]. W średniowieczu *Ars minor* stała się podstawową gramatyką dla rozpoczynających naukę łaciny, przy czym wówczas jej tekst został poszerzony o przykłady na deklinację IV (*fruc-*

¹ Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2018–2023, nr projektu 0101/NPRH6/H11/85/2018.

² <https://shtg.uw.edu.pl>, dostęp: 4.12.2021.

tus) i V (*species*) oraz o zestawienie zakończeń deklinacji (zaczynające się od zdania *Prima declinatio quot litteras terminales habet?*), a niektóre edycje zawierały również fragmenty *Ars maior* i innych dzieł [Cytowska 1968, 31]. Pisane w średniowieczu podręczniki często nosiły tytuł *Donatus* (lub błędnie *Donetus*). W języku polskim nazwa ta uległa apelatywizacji i w formie *donat* została uogólniona na każdy podręcznik gramatyki,³ natomiast forma pochodna *donacik* stała się nazwą podręcznika o charakterze elementarza (odpowiednik łac. *liber alphabetarius* i niem. *ein AbcBuch*).⁴

W XV w. E. Donat był najczęściej wydawanym autorem po *Biblia*. *Ars minor* była też pierwszą książką wydrukowaną we Włoszech [1464 r.]. Dzieła E. Donata wpłynęły również na wiele gramatyk języków wernakularnych, m.in. języka prowansalskiego (*Donatz proensals*, 1225–1245 r.), francuskiego (dziesięć adaptacji między XIII a XV wiekiem) i czeskiego (Claretus de Solentia, *Vocabulař grammatický*, połowa XIV wieku) [Gratton, Most, Settis 2010, 281–282].

DONAT W POLSCE

W polskiej szkole używano zarówno tekstów „Donata średniowiecznego”, wydawanego wielokrotnie [edycje: 1511, 1518, 1523, 1526, 1530, 1531, 1539, 1560, 1564, 1583, nie licząc wydań niedatowanych], jak i dzieł będących przeróbkami tej gramatyki, noszących tytuły *Rudimenta grammatices*, *Compendium totius grammaticae*, *Regulae*, *Elementa puerilia*, *Grammatica*, *Exercitum puerorum grammaticale*, *Fundamentum scholarium* itp. W części z tych wydań pojawia się – zgodnie z często stosowaną na zachodzie Europy praktyką – tłumaczenie pewnych fragmentów łacińskich na język polski [Cytowska 1968, 31–32]. Dotyczy to gramatyki Krzysztofa Hegendorfera z 1527 r., w której z łaciny na polski zostają przetłumaczone niektóre przykłady (np. *hic faber – ten kowal, supra – na górze*), a także gramatyk Leonarda Culmanna z 1560 r. i Jana Jonasza Morawczyka (*Iohannes Ionas Moravus*) z 1592 r., w których na łacinę tłumaczone są nie tylko przykłady, lecz także całe fragmenty tekstu, zawierające niekiedy polskie terminy gramatyczne (u L. Culmanna jest ich 30, u J. Morawczyka 26).

Wreszcie, w XVI wieku, pojawiają się w Polsce wydania Donata w pełni (lub niemal w pełni) dwujęzyczne. Pierwsze ze znanych wydań dwujęzycznych to dzieło Andrzeja Głabera z Kobyłina z r. 1542, *Regulae grammaticales, regiminis et constructiones*, zawierające obok tekstu ła-

³ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, hasło: *donat* [<https://spxvi.edu.pl/index/haslo/49101#znaczenie-1>, dostęp: 4.12.2021].

⁴ P. Artomiusz, *Nomenclator...*, skan 66. [<https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/11339/edition/20202/content>, dostęp: 4.12.2021].

cińskiego równoległy przekład polski i niemiecki. Dzieło to zaginęło i jest dziś znane wyłącznie dzięki opisom Jana Łosia [1915, 132–133; 1925, 205–206], które pozwalają na odtworzenie 71 terminów polskich.

Wydanie następne to *Aelii Donati Vetustissimi grammatici elementa cum traductione polonica* z r. 1583, zawierające tekst równoległy łacińsko-polski. Ono również się nie zachowało, a znane jest jedynie z opisów Władysława Nehringa [1881, 466–468] i Jana Łosia [1913, 218–219], które pozwalają na odtworzenie 38 terminów polskich. Na odwrocie karty tytułowej tego wydania znajdował się wiersz łaciński podpisany nazwiskiem Franciszka Mymera – urodzonego ok. 1500 r. i zmarłego po 1564 r. autora i wydawcy innych dzieł gramatycznych (w tym słownika *Dictionarius trium linguarum* z 1541 r.). Na tej podstawie W. Nehring wyraził przypuszczenie, że autorem tego tłumaczenia był sam F. Mymer [ibidem, 467]. Zdaniem J. Łosia [1913, 218; 1915, 133] z porównania tekstów wynika, że gramatyka Glabera z r. 1542 i wydanie Donata z r. 1583 to dwa wydania jednego dzieła, które rzeczywiście mogło być przekładem autorstwa F. Mymera, wydanym pierwotnie około r. 1530.

Zachowały się również późniejsze, XVII- i XVIII-wieczne łacińsko-polskie wydania Donata, z których do niniejszego artykułu wykorzystane zostały dwa: *Aelii Donati Vetustissimi grammatici elementa cum traductione polonica* z 1649 r.⁵ oraz *Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa, Una cum Explicatione polonica nunc primum in moliorem et faciliorem methodum reducta novisque sententiis illustrata* z 1795 r.⁶

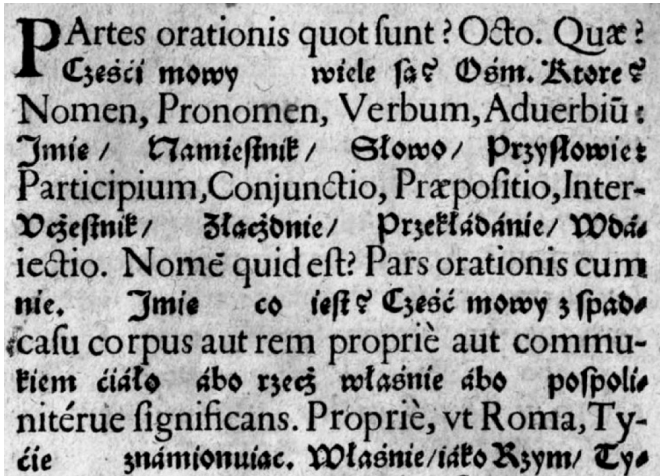
STRUKTURA TEKSTU ŁACIŃSKO-POLSKICH WYDAŃ DONATA

Strukturę łacińsko-polskich wydań Donata odtworzyć można na podstawie zachowanych wydań późniejszych. Wywód rozpoczyna się od wprowadzenia podziału na osiem części mowy. W wydaniu z 1649 r. brzmi ono: *Partes orationis quot sunt? Octo. Quae? Nomen, pronomen, verbum, adverbium, participium, coniunctio, praepositio, interiectio.* – *Części mowy wiele są? Ośm. Ktore? Imię, namiestnik, słowo, przysłowie, uczestnik, łącz[ę]nie, przekładanie, wdanie* – po czym następuje opis każdej z ośmiu części mowy (rys. 1.).

⁵ <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10245312> [dostęp: 4.12.2021].

⁶ <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/399137/edition/378321/content> [dostęp: 4.12.2021].

Rys. 1. Początek tekstu dwujęzycznego łacińsko-polskiego wydania gramatyki E. Donata z 1649 r.

Fragment dotyczący *nomen* (*imię*) zawiera także zestawienia odmiany wybranych rzeczowników i przymiotników (w wydaniu z 1649 r.: *magister, musa, lignum, sacerdos, felix, fructus, species*, w wydaniu z 1795 r.: *schola, dominus, scamnum, sermo, imago, fructus, res*) oraz – charakterystyczne dla Donata średniowiecznego – omówienia zakończeń poszczególnych deklinacji (np. *Prima declinatio quot literas terminales habet?* – *Pierwsze staczanie wiele liter kończonych ma?*). Fragment dotyczący *pronomen* (*namiestnik, namiastek* ¹⁶⁴⁹, *nazwisko* ¹⁷⁹⁵) zawiera także zestawienia odmiany wybranych zaimków (w wydaniu z 1795 r. tylko *ego, nos, tu, vos*, w wydaniu z 1649 r. także *sui, ille, ipse, iste, hic, is, qui, meus, tuus, noster, vester*). Natomiast zestawienie odmian czasowników znajduje się dopiero w następnej części tekstu (po omówieniu wszystkich ośmiu części mowy) i zawiera odmianę przykładowych czasowników dla każdej z czterech koniugacji (w wydaniu z 1649 r. *amo, doceo, lego, audio*, w wydaniu z 1795 r. *laudo, doceo, lego, audio*) oraz czasowników nieregularnych (*sum*, w wydaniu z 1649 r. także *fero, volo*).

Do wydania z 1649. r. dołączony jest tekst czysto łaciński zaczynający się od słów *Stanislaus quae pars est?*, będący w zasadzie osobnym podręcznikiem gramatycznym, wydawanym w Polsce w różnych wersjach od 1524 r., opartym na różnych edycjach średniowiecznego podręcznika *Dominus quae pars?* [Cytowska 1968, 13–19]. Tekst jest ćwiczeniem zasad gramatycznych Donata na ośmiu przykładach każdej części mowy (*Stanislaus, ego, amo, hodie, legens, et, ad, heu*). Z kolei na końcu wydania z 1795 r. znajduje się część zatytułowana *Formationes*, zawierająca spis form gramatycznych czasownika *laudo* ułożonych według tematów, od których zostały utworzone, a następnie lista przysłów łacińskich (*Proverbia*) wraz z tłumaczeniami polskimi.

STRUKTURA TERMINOLOGII ŁACIŃSKO-POLSKICH WYDAŃ DONATA

Niemal wszystkie terminy w gramatyce E. Donata są częścią struktury hierarchicznej, na szczycie której znajdują się dwie główne kategorie: *pars orationis* – część mowy^{1542, 1649, 1795} oraz *accidens* – przypadek¹⁷⁹⁵, *przymiot*¹⁷⁹⁵. Kategoria pierwsza obejmuje osiem części mowy, które są przedmiotem gramatyki, kategoria druga obejmuje zaś przymioty służące do opisu tych części mowy – do każdej z części mowy przypisany jest określony zestaw przymiotów. Przy tym w wydaniu z 1795 r. w tekście łacińskim używa się imiesłowowego terminu *accidentia*, tłumaczonego jako *przypadek* lub *przymiot*, np.: *Nomen quot habet accidentia? Imię wiele ma przymiotow? Sex, sześć: figuram, wyobrażenie; speciem, kształt; genus, rodzaj; declinationem, staczanie; numerum, liczbę; casum, spadek*. Natomiast w wydaniu z 1649 r. używa się czasownika *accidere* (przypadać), np. *Nomini quot accidunt? Sex. Quae? Qualitas, comparatio, genus, numerus, figura, casus. Imieniu wiele przypadają? Sześć. Ktore? Jakość, przyrównanie, rodzaj, liczbą, wyobrażenie, spadek* – dlatego w tym wydaniu nie pojawiają się terminy *przymiot*, *przypadek*.

Do kategorii nadrzędnej *pars orationis* – część mowy należą: *pars orationis declinabilis* – część mowy staczająca się¹⁷⁹⁵, obejmująca *nomen* – imię^{1649, 1795}, *pronomen* – namiestnik^{1583, 1649}, *namiastek*^{1542, 1649}, *nazwisko*¹⁷⁹⁵, *verbum* – słowo^{1542, 1649, 1795}, *participium* – uczestnik^{1583, 1649, 1795}, oraz *pars orationis indeclinabilis* – część mowy niestaczająca się¹⁷⁹⁵, obejmująca *adverbium* – przysłowie^{1542, 1583, 1649, 1795}, *coniunctio* – złączenie^{1583, 1649, 1795}, *złączenie*¹⁶⁴⁹, *praepositio* – przekładanie^{1583, 1649, 1795}, *przełożenie*^{1542, 1649}, *interiectio* – wdanie^{1583, 1649, 1795}, *wołanie*¹⁵⁴². Do większości terminów określających części mowy istnieją terminy podrzędne, np. *adverbium temporis* – przysłowie czasu¹⁶⁴⁹, *adverbium qualitatis* – przysłowie jakości¹⁶⁴⁹, *adverbium numeri* – przysłowie liczby¹⁶⁴⁹ itd.

Do kategorii nadrzędnej *accidens* – przypadek, *przymiot* należą: *genus* – rodzaj^{1649, 1795} (w dwóch znaczeniach: ‘rodzaj gramatyczny’ oraz ‘strona czasownika’), *declinatio* – staczanie^{1542, 1583, 1795}, *tempus* – czas^{1649, 1795}, *numerus* – liczba^{1649, 1795}, *potestas* – moc¹⁶⁴⁹, *persona* – osoba^{1542, 1649, 1795}, *comparatio* – przyrównanie¹⁶⁴⁹, *przyrównywanie*¹⁷⁹⁵, *ordo* – rząd¹⁶⁴⁹, *casus* – spadek^{1542, 1649, 1795}, *figura* – wyobrażenie^{1649, 1795}, *forma* – wyobrażenie^{1649, 1795}, *significatio* – znamionowanie^{1649, 1795}, *znaczenie*¹⁷⁹⁵, *coniugatio* – sprzężenie^{1542, 1649, 1795}, *species* – kształt¹⁷⁹⁵, *modus* – obyczaj¹⁶⁴⁹, *sposób*¹⁷⁹⁵. Do większości terminów określających przymioty również istnieją terminy podrzędne, np. *genus masculinum* – rodzaj męski^{1542, 1649, 1795}, *genus femininum* – rodzaj niewieści^{1542, 1649, 1795}, *genus neutrum* – rodzaj oddzielny^{1542, 1649, 1795} itd.

TERMINY POLSKIE W ŁACIŃSKO-POLSKICH WYDANIACH DONATA – CHARAKTERYSTYKA ILOŚCIOWA

Wydanie Donata z 1542 r., zawierające co najmniej 71 polskich terminów gramatycznych, jest pierwszym znanym dziełem zawierającym tak dużą ich liczbę. Polska terminologia gramatyczna pojawiała się już wprawdzie w dziełach wcześniejszych: ortografiach Jakuba Parkosza [ok. 1440] i Stanisława Zaborowskiego [1514–1515] oraz słownikach Jana Murmeliusa [1533] i Franciszka Mymera [1541] – każde z nich zawierało jednak tylko kilka lub kilkanaście terminów polskich (tab. 1.). Wydanie Donata z 1583 r. zawierało ich co najmniej 38 (na podstawie opisu W. Nehringa), wydanie z 1649 r. – 139, wydanie z 1795 r. – 116.

Tabela 1. Liczba polskich terminów gramatycznych w dziełach XV-i XVI-wiecznych

		liczba terminów polskich
J. Parkosz, <i>Traktat o ortografii polskiej</i>	1440	14
S. Zaborowski, <i>Orthographia seu modus recte scribendi...</i>	1514	2
J. Murmelius, <i>Dictionarius Ioannis Murellii...</i>	1533	10
F. Mymer, <i>Dictionarius trium linguarum...</i>	1541	7
A. Glaber, <i>Regulae grammaticales, regiminis et constructiones...</i>	1542	71
Bartłomiej z Bydgoszczy, <i>Słownik...</i>	1544	185
J. Seklucjan, <i>Nauka czytania</i>	1547	7
J. Seklucjan, <i>Krotka a prosta nauka czytania i pisania...</i>	1549	20
S. Murzynowski, <i>Ortografija polska. To jest nauka pisania...</i>	1551	34
L. Culmann, <i>Aelii Donati Viri Clarissimi, De Octo partibus...</i>	1560	30
J. Mączyński, <i>Lexicon Latino Polonicum ex optimis...</i>	1564	192
P. Statorius-Stojeński, <i>Polonicae grammatices institutio,,,</i>	1568	8
E. Donat, <i>Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa...</i>	1583	38
P. Artomiusz, <i>Nomenclator, selectissimas rerum appellationes...</i>	1591	9
I. Moravus, <i>Quaestiones de primis grammatices rudimentis...</i>	1592	26
J. Kochanowski, <i>Orthografia polska</i>	1592	35
J. Januszowski, <i>Nowy charakter polski z drukarnie Łazarzowej...</i>	1594	113

DONAT A DZIEŁA XVI-WIECZNE

Pewnych informacji dotyczących wpływu terminologii Donata na rozwój polskiej terminologii gramatycznej dostarczyć może informacja, ile terminów i jakie terminy obecne w polsko-łacińskich wydaniach Donata występują również w innych polskich gramatykach, ortografiach i słownikach wydanych w XVI w. Terminy z czterech omawianych wydań Donata zestawiono z terminologią czternastu XVI-wiecznych dzieł polskich opracowanych w SHTG (tab. 2.).

Tabela 2. Liczba terminów współwystępujących w czterech omawianych łacińsko-polskich wydaniach Donata i w innych gramatykach, ortografiach i słownikach XVI-wiecznych

		Don 1542	Don 1583	Don 1649	Don 1795
S. Zaborowski, <i>Orthographia seu modus recte scribendi...</i>	1514-1515	0	0	0	1
J. Murmelius, <i>Dictionarius Ioannis Murellii...</i>	1533	0	0	1	2
F. Mymmer, <i>Dictionarius trium linguarum...</i>	1541	0	0	1	2
Bartłomiej z Bydgoszczy, <i>Słownik...</i>	1544	42	24	64	44
J. Seklucjan, <i>Nauka czytania</i>	1547	0	0	0	0
J. Seklucjan, <i>Krotka a prosta nauka czytania i pisanania...</i>	1549	0	0	0	1
S. Murzynowski, <i>Ortografija polska. To jest nauka pisanania...</i>	1551	0	0	0	2
L. Culmann, <i>Aelii Donati Viri Clarissimi, De Octo partibus...</i>	1560	12	4	18	14
J. Mączyński, <i>Lexicon Latino Polonicum ex optimis...</i>	1564	5	3	9	12
P. Statorius-Stojeński, <i>Polonicae grammatices institutio...</i>	1568	3	0	3	3
P. Artomiusz, <i>Nomenclator, selectissimas rerum appellationes...</i>	1591	0	0	1	2
I. Moravus, <i>Quaestiones de primis grammatices rudimentis...</i>	1592	3	0	6	8
J. Kochanowski, <i>Orthografia polska</i>	1592	0	0	1	1
J. Januszowski, <i>Nowy charakter polski z drukarnie Łazarzowej...</i>	1594	0	0	1	2

Zestawienie pokazuje, że daleko większa niż we wszystkich innych gramatykach XVI-wiecznych liczba terminów współwystępujących dotyczy słownika Bartłomieja z Bydgoszczy z 1544 r. – w zależności od wydania, od 24 do 64 terminów. Wyróżniającą się liczbę terminów współ-

występujących mają też gramatyki nawiązujące w pewnym stopniu do Donata: dzieło Leonharda Culmanna (od 4 do 18 terminów) i Jana Morawczyka (od 3 do 8 terminów). Wreszcie od 3 do 12 terminów można odnaleźć także w słowniku Jana Mączyńskiego z 1564 r., m.in. *liczba wielka, spadek, spadek mianujący, złączenie, znamionowanie*. Natomiast w pozostałych gramatykach XVI-wiecznych obecnych jest co najwyżej kilka terminów, przede wszystkim: *imię (nomen)* i *słowo (dictio)*, a także zapożyczenia właściwe z łaciny: *sylaba, dyftong, sentencja*.

DONAT A SŁOWNIK BARTŁOMIEJA Z BYDGOSZCZY

W powyższych zestawieniach zwraca uwagę duża zbieżność terminów pomiędzy wydaniem Donata a łacińsko-polskim słownikiem Bartłomieja z Bydgoszczy. Słownik ten miał dwie wersje: pierwsza, z 1532 r., zawierała 4276 wyrazów polskich, druga, z 1544 r. – mająca postać zapisków na marginesach słownika łacińskiego Jana Reuchlina [*Vocabularius breuiloquus*, Argentine 1488] – zawierała ponad 10 600 wyrazów polskich, w tym około 100 terminów gramatycznych, które znajdowały się na karcie tytułowej i przedniej wyklejce słownika. W wersji z 1544 r. autorowi zdarza się powoływać wprost na Donata poprzez wzmianki *vide Donatum* bądź nawet *vide Donatum polonicum*. Zarówno ten fakt, jak i pokazana powyżej duża liczba zbieżności pomiędzy dwujęzycznymi wydaniem Donata a słownikiem potwierdzają, że autor dobrze znał to wydanie Donata i w dużym stopniu z niego korzystał.

Porównanie wybranych terminów ze słownika z terminami w czterech wydaniach Donata (tab. 3.) pokazuje, że w pewnych wypadkach terminologia w słowniku jest bliższa tej z wydania A. Glabera z 1542 r. niż tej z innych wydań (*spadek mianujący/mieniący, naznaczenie/obyczaj, namiastek, persona/osoba, uczesnik*), ale w innych wypadkach bywa odwrotnie (*wdanie, liczba wielka, czas przeszły niezupełny, rodzaj oddzielny*) bądź też słownik zawiera zarówno termin z wydania A. Glabera, jak i termin obecny wyłącznie w późniejszych wydaniach (*sprzężenie / złączenie, stępień / stopień, przełożenie / przekładanie*).

Tabela 3. Porównanie terminów w czterech wydaniach Donata i w słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy

łac.	Don 1542	Bar 1544	Don 1583	Don 1649	Don 1795
casus nominativus	spadek mianujący	spadek mianujący	spadek mianujący	spadek mianujący	spadek mianujący
	spadek mieniaczy	spadek mieniaczy			
casus vocativus	spadek wzowiący	spadek wzywający	spadek wzywający	spadek wzywający	spadek wzywający
	spadek wzywający				
coniugatio	sprzeżenie	sprzeżenie	sprzeżenie	-	sprzeżenie
	przeżenie	złączenie			złączenie
declinatio	skłonienie	skłanianie	staczanie	staczanie	staczanie
		wstaczanie			
genus neutrum	rodzaj oddzielny	rodzaj oddzielny	rodzaj oddzielny	rodzaj oddzielny	rodzaj oddzielny
	rodzaj żaden				
gradus	stępień	stępień	stępień	stępień	stępień
		wstępień			
interiectio	wołanie	wdanie	wdanie	wdanie	wdanie
		podrzucenie			
		przeczcucenie			
		wrzucenie			
modus	naznaczenie	naznaczenie	obyczajaj	obyczajaj	sposób
	obyczajaj	obyczajaj			
modus indicativus	obyczajaj ukazujący	obyczajaj ukazujący	-	obyczajaj ukazujący	sposób ukazujący
	obyczajaj skazujący	obyczajaj wskazujący			

cd. tabeli 3.

modus infinitivus	obyczaj niezgraniczony	-	obyczaj niezgraniczony	obyczaj niezgraniczony	sposób nieograniczony
	obyczaj niezgraniczony		obyczaj niezgraniczony		
numerus pluralis	liczba w wielu	liczba wielka	liczba wielka	liczba wielka	liczba wielka
	uczestnik	uczestnik	uczestnik	uczestnik	
participium	persona	persona	osoba	osoba	osoba
	osoba	osoba	osoba	osoba	
praepositio	przełożenie	przełożenie	przełożenie	przełożenie	przełożenie
	przełożenie	przełożenie	przełożenie	przełożenie	
pronomen	namiastek	namiastek	namiastek	namiastek	nazwisko
	namiastek	namiastek	namiestnik	namiestnik	
tempus praeteritum imperfectum	czas przeszły niespełny	czas przeszły niezupełny	czas przeszły niezupełny	czas przeszły niezupełny	czas przeszły niedoskonały
	czas przeszły niezupełny		czas przeszły niezupełny	czas przeszły niedoskonały	
tempus praeteritum perfectum	czas przeszły spełny	czas przeszły zupełny	czas przeszły zupełny	czas przeszły doskonały	czas przeszły doskonały
	czas przeszły zupełny		czas przeszły zupełny	czas przeszły doskonały	
verbum activum	słowo sprawujące	słowo sprawujące	słowo sprawujące	słowo sprawujące	słowo sprawujące
	słowo sprawujące		słowo sprawujące	słowo sprawujące	

Istnieją także terminy niepoświadczone w wydaniu A. Glabera, a poświadczone w słowniku i późniejszych wydaniach Donata, zwłaszcza w wydaniu z 1649 r. (tab. 4.).

Tabela 4. Terminy niepoświadczone w wydaniu Donata z 1542 r., a poświadczone w słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy i w późniejszych wydaniach Donata

łac.	Don 1542	Bar 1544	Don 1583	Don 1649	Don 1795
adverbium congregandi	-	przysłowie zgromadzenia	-	przysłowie zgromadzenia	-
adverbium eligendi	-	przysłowie wybierania	-	przysłowie wybierania	-
adverbium eventus	-	przysłowie przygody	-	przysłowie przygody	-
adverbium loci	-	przysłowie miejsce znamionujące	-	przysłowie miejsce znamionujące	-
adverbium prohibendi	-	przysłowie zakazowania	-	przysłowie zakazowania	-
figura	-	wyobrażenie	-	wyobrażenie	wyobrażenie
		kształt			
genus dubium	-	rodzaj wątpliwy	-	-	rodzaj wątpliwy
genus epicoenum	-	rodzaj pospolity	-	rodzaj pospolity	rodzaj ptaszy
genus passivum	-	rodzaj cierpiący	-	rodzaj cierpiący	rodzaj cierpiący
genus promiscuum	-	rodzaj zamieszany	-	rodzaj zamieszany	rodzaj mieszany
gerundium	-	konieczne	konieczne	konieczne	konieczne
significatio	-	znamionowanie	-	znamionowanie	-
verbum neutrum	-	słowo oddzielne	słowo oddzielne	-	-

Sytuacje, w których słownikowi Bartłomieja z Bydgoszczy jest bliżej do późniejszych wydań Donata, mogą potwierdzać tezę J. Łosia, że istniało wcześniejsze wydanie Donata, zapewne z około r. 1530, i że Bartłomiej z Bydgoszczy mógł korzystać – oprócz wydania A. Glabera – także z tego pierwotnego wydania.

PODSUMOWANIE

Łacińsko-polskie wydania Donata zawierają pierwsze próby stworzenia polskiej terminologii gramatycznej [Koronczewski 1961, 10]. Terminologia obecna w tych wydaniach tworzy uporządkowaną, hierarchiczną strukturę, która z łacińskiego oryginału została przeniesiona do polskiego tłumaczenia. Zestawienie terminów w łacińsko-polskich wydaniach Donata z terminami z wydania słownika Bartłomieja z Bydgoszczy z 1542 r. potwierdza tezę o dużym wpływie tego wydania na słownik i może być także argumentem na rzecz istnienia wcześniejszej wersji Donata, datowanej na około 1530 r.

Źródła

a) Dzieła gramatyczne i ortograficzne

- P. Artomiusz, 1591, *Nomenclator, selectissimas rerum appellationes tribus linguis, latina, germanica, polonica, explicatas indicans. In usum Scholarum Borussiae et Polonicarum*, Toruń.
- L. Culmann, 1560, *Aelii Donati Viri Clarissimi, De Octo partibus orationis Methodus* (...), Kraków.
- E. Donat, 1583, *Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa Una cum traductione Polonica* [za: Nehring 1881, s. 467–468].
- E. Donat, 1649, *Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa, Una cum traductione Polonica*, Kraków.
- E. Donat, 1795, *Aelii Donati Vetustissimi Grammatici Elementa, Una cum Explicatione polonica nunc primum in molliorem et faciliorem methodum reducta novisque sententiis illustrata*, Kraków.
- A. Glaber z Kobyliny, 1542, *Regulae grammaticales, regiminis et constructiones* [za: Łoś 1925, s. 205–206].
- J. Januszowski, 1594, *Nowy charakter polski z drukarnie Łazarzowej i Ortografia polska Jana Kochanowskiego, Jego M. P. Łukasza Górnickiego etc. etc.*, Jana Januszowskiego, Druk. Łazarzowa, Kraków.
- J. Kochanowski, 1592, *Orthographia polska* [w:] J. Ursinus, *Methodicae grammaticae libri quatuor*, Kraków.
- I.I. Moravus, 1592, *Quaestiones de primis grammatices rudimentis* (...), Wilno.
- S. Murzynowski, 1551, *Ortografija polska. To jest nauka pisanja i czytania języka polskiego, ile Polakowi potrzeba, niewielem słów dostatecznie wypisana* [w:] *Ewangelija święta Pana Jesusa Chrystusa wedle Mateusza świętego* (...), [A. Augęzdecki], wyd. 1, Królewiec.
- J. Parkosz, 1440 (ok.), *Traktat o ortografii polskiej*, rkp. [za: Kucała 1985, s. 55–79].
- J. Seklucjan, 1547, *Nauka czytania* [w:] *Catechismus, to jest nauka krześcijańska od Apostołów dla prostych ludzi we trzech częstkach zamkniona*, J. Weinreich, Królewiec.

- J. Seklucjan, 1549, *Krotka a prosta nauka czytania i pisania języka polskiego* [w:] *Catechismus, to jest krotka a prosta (starej wiary chrześcijańskiej) nauka*, J. Weinreich, Królewiec.
- P. Statorius-Stojeński, 1568, *Polonicae grammatices institutio. In eorum gratiam, qui eius linguae elegantiam cito et facile addiscere cupiunt*, Maciej Wirzbięta, Drukarnia Królewska, Kraków.
- S. Zaborowski, 1514–1515, *Ortographia seu modus recte scribendi et legendi* (...), Kraków.

b) Słowniki

- Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy – wersja polsko-lacińska*, 1999–2019, cz. I–V, oprac. E. Kędelska, I. Kwilecka, A. Łuczak, cz. VI, opr. L.A. Jankowiak, E. Kędelska, A. Łuczak, Warszawa.
- J. Maczyński, 1568, *Lexicon Latino Polonicum* (...) (war. B), Królewiec.
- J. Murelius, 1533, *Dictionarius Ioannis Murellii variarum rerum* (...), Kraków.
- F. Mymer, 1541, *Dictionarius trium linguarum* (...), Kraków.

Bibliografia

- M. Cytowska, 1968, *Od Aleksandra do Alwara (gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.)*, Wrocław.
- M. Cytowska, H. Szelest, 2006, *Historia literatury starożytnej*, Warszawa.
- W. Decyk-Zięba, 2020, *O kształtowaniu się polskiej terminologii gramatycznej*, „Poradnik Językowy” z. 5, s. 60–75.
- A. Grafton, G.W. Most, S. Settis (red.), 2010, *The Classical Tradition*, Cambridge, MA; London, s. 281–282.
- A. Koronczewski, 1961, *Polska terminologia gramatyczna*, Wrocław.
- J. Łoś, 1913, *Gramatyka w dawnej Polsce*, „Język Polski” z. 7, s. 216–221.
- J. Łoś, 1915, *Przegląd językowych zabytków staropolskich do r. 1543*, Kraków.
- J. Łoś, 1925, *Gramatyka polska*, cz. 2, Kraków.
- W. Nehring, 1881, *Eine unbekannte Ausgabe des Donatus mit polnischer Übersetzung*, „Archiv für slavische Philologie” V, s. 466–468.
- Słownik polszczyzny XVI wieku* (edycja internetowa) <<https://spxvi.edu.pl>>.
- S. Stabryła, 2002, *Historia literatury starożytnej Grecji i Rzymu: zarys*, Wrocław.

***The Latin-Polish editions of Donatus and the beginnings
of the Polish grammatical terminology***

Summary

The bilingual Latin–Polish editions of the grammar book by Aelius Donatus, published in the 16th–18th c., are among the earliest studies comprising Polish grammatical terms. The terminology found in these editions forms an organised, hierarchical structure, which was transferred from the Latin original to the Polish translation. There are particular coincidences between Latin–Polish editions of Donatus and the dictionary of 1542 by Bartholomew of Bydgoszcz, which ascertains the thesis on a major influence of these editions on the dictionary and might serve as an argument for the existence of an earlier version of Donatus, one dating back to ca. 1530.

Keywords: grammatical terminology – Polish language – Latin language – grammar books – lexicography

Trans. Monika Czarnecka